

Krigsflyktninger i vinternatta

*Tvangsevakueringen fra
Kvænangen i november 1944*

Av Ole Kristian Jørgensen, 2005

Krigsflyktninger i vinternatta

Det tyske angrepet mot Sovjet hadde stoppet opp, og da Finland kapitulerte i september 1944 måtte tyskerne trekke seg tilbake. Russerne fulgte etter inn i Norge, og Kirkenes falt 25. oktober. Reichskommissar Tarboven innså at de snart måtte trekke seg ut av Finnmark, og forsøkte allerede tidlig i oktober å få i gang frivillig evakuering av sivilbefolkningen. Tyskerne skremte med barbarerene fra Rusland.

Det var ytterst få som lot seg skremme, kanskje noen nazister, og Terbofen henvendte seg til Hitler som utstedte et såkalt "Führerbefehl" den 28. oktober 1944 med bl.a. følgende hovedinnhold:

"Befolkningen østenfor Lyngenfjord . . . skal tvangsevakueres og alle boliger nedbrennes. Medlidenhet med befolkningen er ikke på sin plass".

Dermed var det gjort klart for den brente jords taltikk. Tyskerne skulle opprette en ny front ved Lyngen.

Befolkningen i Kvæningen skjønnte allerede i august at tyskerne var på retrett, fordi riksveien var full av soldater og materiell på vei sørover. Meldingene om at tyskerne allerede var i gang med å evakuere og brenne Finnmark kom, og båtlaster med flyktninger passerte ute på kysten. Alle håpet i det lengste at Kvæningen skulle gå fri, men 2. november fikk de første evakueringsordre. Alle kunne ta med det de kunne bære, max førti kilo, men de fleste ble evakuert med båt og de fikk som regel med atskillig mer.

Men det var ikke alle som dro. Noen mente at det ikke kunne gå lang tid før russerne kom nordfra og befridde dem, så hvorfor våge en evakuering til uviss skjebne? Da var det bedre å gjemme seg vekk og vente på befrielsen. Folk fra alle deler av Kvæningen dro til fjells, eller gjemte seg i berghuler. Alle visste at det også var risikabelt å trosse en slik evakueringsordre, og de som hadde bestemt seg for å ta en slik sjanse gjorde det med overlegg. Til sammen var det rundt 170 mennesker med smått og stort som trosset evakueringsordren og ble igjen på forskjellige steder i Kvæningen. (Kilde: Fjordfolket i Kvæningen)

Til Njemenaike i Kvæningsbotn kom en tysk feldwebel den 8. november med ferdig trykt evakueringsordre til hvert hus. De fleste fulgte ordren og dro, men folkene på Bjørkenes og Sirkastakka valgte å dra til fjells. Familien på Bjørkenes besto av Mathilde (36) og Henry Johansen (41) og barna Gyda (12) Else (10) og Jørgen 7 år. Mathilde var i tillegg gravid med det fjerde barnet. På Sirkastakka bodde Ragnhild Seppola (70) og hennes to sønner Petter (42) Oskar (31) og Ragnhilds dattersønn Halvor på 8 år.

Flukten ble planlagt i all hemmelighet, selv barna ble holdt utenom. De var selvsagt mest redd for at tyskerne skulle få snusen i dette, men det var også viktig at ikke naboene visste for meget. Tyskerne hadde sine metoder for å få folk til å snakke, og jo mindre man viste jo bedre.

Nå tyder mye på at tyskerne så mellom fingrene med at noen stakk av. De visste hvordan en nordnorsk polarnatt kan være, og så vel på oppholdet der som straff nok for folk som ikke lystret ordre.

Alle de voksne som var med på flukten i 1944 er nå gått bort, men alle "flyktningebarna" lever på hver sine kanter av landet, Gyda i Danmark. Her forteller Halvor Nilsen som bor i

Stavanger hvordan han opplevde dette som åtteåring, for 60 år siden. Jeg har og snakket ned Else Johnsen på telefonen fra Bardu, og hun bekrefter stort sett Halvords historie og gir viktige tilleggsopplysninger.

Halvor hadde den aktuelle dagen vært å lekt med andre unger på Njemenaiiko, og kom litt sent hjem. På veien ble han møtt av onkel Petter som ba han skynde seg fordi de skulle på tur. Folkene fra Bjørkenes var da kommet til Sirkastakka med hele utrustningen på en vogn med hest. Samme type transportmiddel var gjort i stand på Sirkastakka, og nå bar det mot fjellet. Selv om dette var natt til 9. november var det ikke kommet snø, og det ble derfor ingen spor i terrenget etter dem.

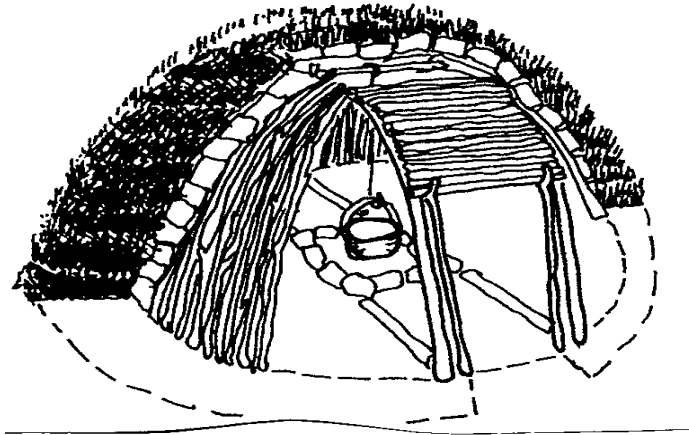
I ly av mørket og natta bar det over Njemenaikosletta, over riksveien og inn i skogen. Alle var lommekjent i området så det var ingen sak å ta seg fram. De stoppet først ved en tømmerkoie ved Limpavatnet noen kilometer fra veien, men følte seg ikke trygg der, og fortsatte ferden videre mot Tverrfjellet. Da de kom så langt at de ikke kunne kjøre lenger med hest og vogn tok de rast. Det var for risikabelt å gå om dagen, fordi det hendte at tyske rekognoseringsfly sveipte over området. Halvor husker ikke om de holt seg i ro i en eller to dager. Telt hadde de ikke, så de bodde under åpen himmel. Ferden videre fortsatte uten vognene, de ble gjemt inne i krattskogen. Det som det ikke var plass til på hestene bar de sjøl. De bar på lite mat fordi de ikke hadde mye å ta med seg, men de regnet med å finne sauer som denne høsten ikke var sanket ned fra fjellet. Men noe mat hadde de allikevel klart å hamstre, og de håpet vel også at tyskerne ikke skulle brenne alle husene slik at de kunne hente noe senere. Små lager av proviant og utstyr var gjemt i berghuler og andre skjulesteder på gårdene.

Halvor tilbake på gjemmestedet sommeren 2005. Bergkløften til høyre. Til venstre finner han restene av ovnen fra boplassen

Etter enda en natts tungt slit kom de seg over Tverrfjellet og fram mot Njemenaikoelven, der den gjør en knapp sving til høyre, langt nede i en trang dal. De kunne ikke se bunnen av dalen fra fjellet, og stien ned gikk i en bratt ur med store kampesteiner. Bare lokalkjente folk viste om denne stien. Stedet de hadde bestemt seg for å dra til ble kalt "Ceabet" som låg mellom Corrovarri og Ceabetcorru, nede ved Njemenjåikojohka (elva) var vanskelig å oppdage fra luften.

Alt ble lesset av hestene, som senere ble brakt til Dalen ved Kvænangselva, hvor andre hester fra området var gjemt for at tyskerne ikke skulle beslaglegge dem. Nå måtte alt utstyret bæres den bratte og lange uren ned til bunnen av dalen. Her fikk rømlingene seg en stor overraskelse. Søskenparet Gerda (30) og Paul Vangen (32) fra Vangen ved Njemenaikoelven hadde allerede slått seg til her i en berghule. De hadde dekt til åpningen av hulen med ulltepper, seilduk og greiner og ordnet seg bra til for vinteren.

Prinsippskisse av en torvgamme

Nykomlingene måtte sette i gang og bygge gamme slik at også de fikk et krypinn. Da gammen var ferdig, viste det seg snart at den ble for trang for fem voksne og fire barn.

Karene satte da i gang med å grave seg ned i myrjorden for å skaffe ekstra hus for familien fra Sirkastakka. Når hullet var dypt og stort nok ble det lagt på tak av bjørkestenger, never og torv. Langs veggene i jordhulen ble det laget benker og soveplasser i torvmyren, og da dette frøs skikkelig til ble det til et ”brukbart” hus for Ragnhild, Petter, Oskar og lille Halvor.

Halvor husker ikke så mange detaljer fra tilværelsen i jordhulen, men han husker at barna ikke fikk leke ute om dagen av frykt for at de skulle bli oppdaget av tyskerne. De lekte ute i mørke om kvelden og natta og sov mesteparten av dagen. Hverken han eller Else minnes at de kjedet seg, og de husker heller ikke at de frøs og svalt.

Halvor forteller at han og Jørgen en dag krysset Njemenaikeelva og gikk opp etter fjellet på motsatt side. Da kunne de se langs elvefaret helt ned til fjorden. Han mener de så varme og røyk fra hus som brant. En annen atspredelse var å besøke Gerda og Paul i fjellhulen som lå en par hundre meter fra gammen og jordhulen. Han tror at også de voksne satte pris på deres besøk.

De hadde ikke lys eller ovn i hverken fjellhulen, gammen eller jordhulen. Maten, som i hovedsak besto av sauekjøtt, ble kokt og stekt på bål. Grønnsaker og poteter hadde de ikke, og ingen kan huske at de hadde gryn eller mel. Den ensformige kosten førte til skjørbuklignende tilstander i leiren. De begynte å blø fra tannkjøttet, og tennene og neiler løsnet. Else husker at faren beordret henne til å løpe i ring rundt gammen. Mosjonen skulle hjelpe mot skjørbuken.

Karene som drev jakt og fiske fulgte med i utviklingen nede i Kvænangsbotn. De viste at huset på Bjørkenes ikke var brent, og at tyskerne brukte det i tilknytning til militærleiren som lå ved siden av. På selveste julaften dro Henry og Oskar ned til Bjørkenes. De oppdaget fort at Tyskerne feiret jul inne i huset, og at det var stor stemning der. Det var et forferdelig snøvær, og i ly av uværet og mørke listet de seg inn i kjelleren og hentet ut en sekk med poteter. Uværet slettet ut sporene, og de følte seg trygge på ikke å bli forfulgt. Potetsekken bar de på ryggen over fjellet til leiren i `Ceabet, og den frosne poteten var vel den eneste julegave de fikk det året. Dette var et meget risikabelt prosjekt. Hvis de ble oppdaget av en vaktpost, eller en som var noenlunde edru i huset, ville de etter all sannsynlighet blitt skutt under flukten. Men de følte vel at det også sto om livet for de som var inne i dalen.

De fisket i elven med kroker som var laget av sikkerhetsnåler, og det var kjærkommen avveksling fra sauekjøttet. Henry og Mathilde hadde sluppet en av kyrne sine sammen med hestene i Dalen. Meningen var at de skulle slakte kua og ha den som reserveproviant, men da de kom for å hente den var den allerede slaktet. Dette var nifst, fordi det betydde at det var andre folk i Dalen, og de ble snytt for avveksling i kosten. De hadde imidlertid nok sauekjøtt, så de slapp å spise hestekjøtt. Oskar hadde gevær, og det er ikke usannsynlig at en og annen reinkalv og annet vilt ble felt. Ryper fanget de med snarer. Senere fikk de vite at det var en nabo til Bjørkenes, Hjalmar Jakobsen som hadde slaktet kua fordi han trodd den gikk vill og ikke ville overleve. Han viste vel ikke at det var andre i fjellet som trengte den bedre.

De oppdaget også at var andre folk i Dalen. En dag de kom for å se til hestene var en av dem borte. Det viste seg senere at det var Reidar Johansen fra Njemenaiko og Jens Pedersen fra Brennbukt som hadde tatt den med seg. De to var blitt enige om å rømme til Sverge sammen. De hadde avtalt med samene Johan Eira at de skulle få følge han til Kautokeino, men da de kom til møtestedet i Navitdalen var han dratt. Flere andre fra Kvænangsbotten fulgte med på turen, men da Eira ikke ventet på det avtalte sted sviktet motet hos de andre og Reidar Johansen sto alene igjen da de andre retutnerte til fjorden.

Han fulgte sporene til Eira over fjellet, og nådde han igjen oppunder Haldi- fjellet. Derfra fortsatte de til Bieddjuvaggi hvor de traff på flere flyktninger som skulle til Sverge.

Det var imidlertid full krig mellom tyske og finske tropper langs grensen på finsk side, og flyktningene ga opp forsøket med å krysse grensen.

Reidar bestemte seg for å dra alene med hesten tilbake over fjellet til Kvænangen. Han fikk tørt kjøtt av samene og fant høystaker underveis med for til hesten. Det ble en hard tur over fjellet, men han kom fram til Dalstuene hvor han fant noe mat til seg og hesten.

Han ”feiret” julen alene i Dalstuene og en kan vel tenke seg at en 25- åring følte seg ensom og forlatt inne i dalen. Den 9. januar fant han imidlertid fram til flyktningene i `Ceabet, og gjensynsgleden var stor. (Kilde: Artikkel om Reidar i ”Fremtid i Nord” av Herdis Linbom den 25.juni 2002)

Rømlingene fra `Ceabet flyttet senere på vinteren over til Dalen hvor det sto to gamle fjellstuer.

Hva tid de brøt opp fra `Ceabet er noe uklart, men Halvor mener at det var solskinn da de dro over fjellet, altså kunne det tidligst ha vært helt i slutten av januar. De hadde ikke ski, og bestemor Ragnhild måtte grynne i dyp snø med sine lange skjørt. Det har helt sikkert vært en hard tur, særlig for den eldste.

De kom imidlertid fram med sine få eiendeler. Her bodde de sammen med Reidar, som fra nå av hadde lag med dem. Boforholdene i Dalstuene var bedre enn i ”Ceabet”, men det ble trangt i hyttene. Familien fra Bjørkenes og Reidar flyttet derfor over til Gearbbet, hvor det sto en lignende fjellstue som i Dalen. Derfra var det god utsikt over indre del av fjorden, men det var vel større fare for å bli oppdaget herfra.

Tyskerne hadde plassert et kompani alpejegere oppe i Sørstrømdalen. Deres oppgave var å holde utkikk etter de russiske troppene som tyskerne ventet nordfra. Oppunder fjellet hadde de glimrende utsikt over store deler av fjorden, med kraftige kikkerter observerte de alt av interesse.

Påsketurister ved Gearbbethytta etter krigen. Jørgen midt på bildet, Halvor sitter og Ragna ved siden av han helt til høyre.

Flyktningene i Dalen følte seg imidlertid tryggere. De hadde ikke observert tysk aktivitet på lang tid. En av hyttene i Dalen ble derfor revet og fraktet med hest og slede ned til Njemenaiko. Nå ble tilværelsen lettere for bestemor Ragnhild, men det var fortsatt lite mat. Isfiske etter hyse og torsk innerst i fjorden ble en ny mulighet. De fant poteter i kjellerne til de nedbrente husene. Potetene var frosne og smakte søtt. Det var bedre enn godterier husker Halvor. De fant også andre ting som var gjemt bort før flukten.

Utsikt fra Gearbbethytta

Familie fra Bjørkenes flyttet fra Gearbbethytta til en tysk bunkers, som Else kalte det. Den lå på Sætra i Nordbotten, ikke langt fra Bjørkenes. Bunkersene var laget slik at de lå i naturlige søkker i terrenget, med bakvegg av jord, og treverk til de øvrige veggene og tak.

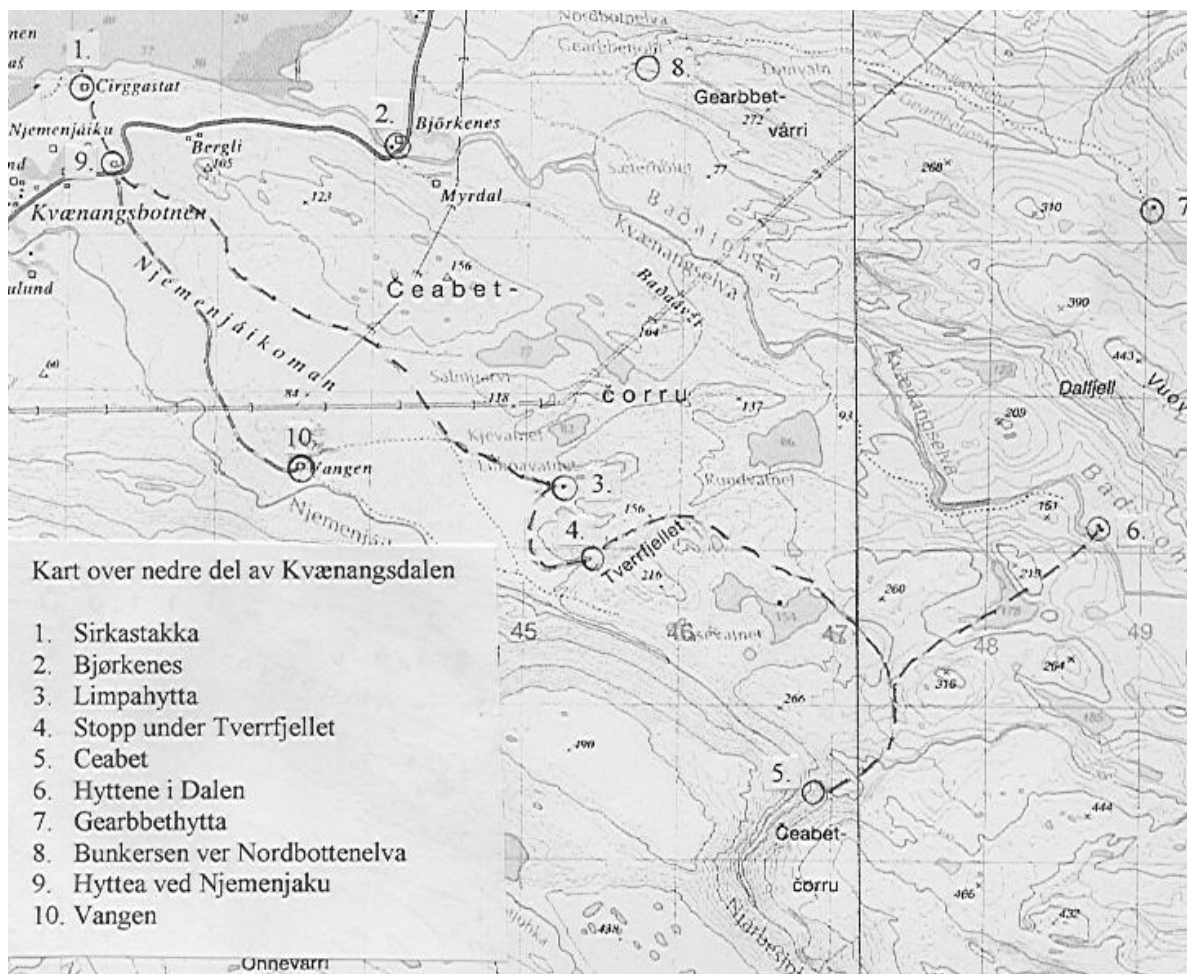
Gleden med å bo "sentralt" ble imidlertid kortvarig. Den 20. mars fikk de besøk av en tysk patrulje. De hadde observert Paul Vangen med salonggevær ute på isen, og da fant de tiden inne til å renske opp også inne i Kvænangsbotten.

Patruljen kom overraskende på flyktningene, og det var bare å bli med. Mens tyskerne var ved hytten til Ragnhild kom plutselig Paul Vangen til syne over en bakkekam. Tyskerne ropte holt

og skjøt varselskudd, men han snudde og dro innover i skogen. Paul var en meget god skiløper, og tyskerne hadde ingen sjanse til å følge han. Han og søsteren Gerda tok da skiene fatt og rømte over til Karasjok, som da lå i russisk sone. Det eneste de fikk med seg av proviant var en pose havregryn. Turen fra Kvænangsbotten til Karasjok er på minst femten mil, og det var sikkert ingen enkel oppgave å ta seg fram uten mat og utstyr. Det er ikke sikkert at Paul hadde fått den samme humane behandlingen som de andre hvis han var blitt tatt. Det var tross alt strengt forbudt å ha gevær, selv om det bare var en salongrifle. Hytta ved Njemenajiko lot tyskerne stå et par uker for å lokke andre rømlinger i fella.

Alt de hadde samlet sammen fra hjemmestedene ble brent sammen med hytta. Hestene som var berget over vinteren ble skutt.

En ung gutt på 16 på som hette Oskar Johansen (Bror til Reidar som er nevnt tidligere) hadde nær gått i fella. Han hadde vært dreng på øya Skorpo, som ligger knapt tre mil vest for Kvænangsbotten. Der hadde han bodd i en fjellhule sammen med en familie på 11 helt fra oktober. Tilværelsen i hulen ble etter hvert meget vanskelig, og han bestemte seg for å rømme til Sverige, en ferd på ca. 250 kilometer. Han søkte hjembygda, men fant bare en liten tømmerhytte der. Han overnattet i hytta og ville lage seg et godt måltid før han tok fatt på den lange ferden videre. Mens han stelte frokost oppdaget han en båt som satte i land soldater på stranda, 6-700 meter unna. Tyskerne skaut etter han, men på mirakuløs måte kom han seg unna, litt skadet. Han satte noenlunde kurs for Kautokeino. Han ble funnet, helt forkommen, av en norsk politistyrke søraust for Kautokeino, og slik berget han livet. (Kilde: Ragnar Ulstein,. ”Svensketrafikken 3” og telefonsamtale med Oskar Johansen)

Kart over Kvænangsdalen men fluktrute og stoppesteder

Flyktningene i dalen kan kanskje være glade for at de ble tatt før snøen forsvant. De visste ikke at tyskerne hadde minelagt store deler av området og veien, men snø og tele gjorde at landminene ikke fungerte.

Flyktningene fra Bjørkenes og Reidar ble tatt i samme slengen, og alle ble fraktet med båt til Sørstrømmen. Her ble de internert i militærleiren i Sørstrømdalen. Sammen med dem var det bl.a. tre svært unge polakker som hadde gjemt seg ved Kviteberg, og andre flyktninger som hadde gjemt seg oppe i Burfjorddalen. De ble tatt da de slo seg til på Rødberg for å fiske. Tyskerne hadde latt huset stå igjen der som "agn".

Også i militærleiren fikk flyktningene human behandling og bra mat. Else forteller at det var spennende for barna å være der etter all ensomheten i fjellet. Men de var redde for hva tyskerne ville gjøre med dem. De fikk kontakt med de tre polakkene i leiren, men polakkene ba dem være forsiktige fordi de var redde for hvordan denne kontakten ble oppfattet av tyskerne.

Etter en uke i militærleiren ble alle flyktningene ført ombord i M/K "Alma" av Ullsfjord som lå ved kai i Sørstrømmen. Om kvelden gikk båten til Nordreisa, men utpå natten våknet de av leven på dekk. Motoren slo bakk, og en polakk rev opp lugardøren og ropte "Alle polakken kaput". Halvor sier at han ennå kan huske fjeset til den vettskremte unge polakken i kappdøren. Da flyktningene slapp opp på dekk nester morgenen bekreftet en av tyskerne ovenfor Reidar at "Alle drei Polakken kaput". De hørte ingen skudd, og regner derfor med at polakkene rett og slett ble kastet over bord på Kvænangen vinterstid. De hadde neppe noen sjanse til å overleve, det hadde nok tyskerne sørget for.

Fra Nordreisa bar det med en større båt til Tromsø. Her ble alle menn under førti år arrestert og ført til tyskernes fangeleir på "Krøkebersletta" i Tromsdalen. Av flyktningene fra Kvænangsbotten var det bare Oskar og Reidar som kvalifiserte til et opphold på "Krøkebærsletta", men Petter ble tatt med en feiltakelse.

De andre kontaktet en person i politiet i Tromsø som de kjente fra før. Han kunne fortelle at Ragna, Halvors mor, som arbeidet i Gratangen, fortvilet hadde søkt etter dem. Hun viste ikke at de var rømt til fjells, men hun regnet med at de var dratt over til Sverige. Hun hadde fått med seg fem- seks ungdommer fra Gratangen, som ville dra til Sverige sammen med henne for å lete etter dem. Dagen før de skulle dra fikk hun imidlertid telefon fra politimannen i Tromsø som fortalte at hele familien var i godt behold i Tromsø. Han fikk og ordnet det slik at alle fikk reise til Gratangen, hvor de ble gjenforent med Ragna.

De fikk det godt i Gratangen, men oppholdet ble heller kort, fordi dette var i slutten av mars, og krigen tok som kjent slutt 8. mai.

Oskar og Petter hadde det vel ikke altfor godt på "Krøkebærslettea", men de klaget ikke. Det gikk verre med Reidar.

En tysk fangevokter skjøt han uten noen foranledning en dag de var på skogsarbeid. Reidar ble truffet i hode, men skuddet var ikke livstruende. Han ble operert på St. Elisabeths lasarett i Tromsø og kom fra også det uten alvorlige men. Både Petter og Oskar kom fra oppholdet i fangeleiren uten fysiske skader. Begge hadde vært ute en vinternatt før, som det klisjéaktig heter i dag, og oppholdet i fangeleiren var vel ikke stort verre enn i jordhulen på fjellet.

Etterord

Både Else og Halvor avdramatiserer oppholdet på fjellet. De mener de hadde det bra, og hverken frøs eller svalt. Som barn var jeg mange ganger i Kvæningen og besøkte tante Mathilde på Bjørkenes og bestemor Ragnhild. Hun var rund og trivelig og vagget avgårde når hun gikk. Jeg kan ikke riktig se for meg henne på ski, eller grynne i djup snø, men det må hun helt sikkert ha gjort. Hverken barn eller voksne snakket om tiden som flyktninger. Min mor fikk kanskje mer informasjon om dette, men hun og Ragnhild snakket alltid finsk og vi skjønnte ikke hva de snakket om,

Else sier at de som barn følte seg trygg sammen med foreldrene, men det kan ikke ha føltes på samme måten for de voksne, særlig ikke for kvinnene.

Tenk dere en tilværelse i et jordhull og en gamme uten ovn, lys og vann, med lite og ensformig mat og dårlige klær. Hygienens må ha vært så som så, men kjenner jeg Mathilde rett fikk hun vel rengjort ungene av og til med vann fra elva.

Mannfolkene var vant til å ferdes i fjellet, og å leve under primitive forhold. Oskar var den fødte veidemann og han hadde til og med lisens til å drive jakt under krigen. Det var vel ikke noe stort offer for dem å bo i jordhuler, noe annet var det nok for en eldre dame på 70.

Min mor Marie Amanda, som var datter av Ragnhild, var under hele evakueringen redd for hvordan det var gått familien. Da hun fikk høre sannheten var hun ikke nådig.

”Tenk å dra et gammelt menneske og små barn inn på ville fjellet uten hus og mat. Dette er det bare Oskar og Petter som kunne finne på, men at de fikk Mathilde og Henry med på noe slikt er helt uforståelig”.

Forklaringen ligger vel i at alle trodde oppholdet i fjellet skulle bli kortvarig.

Jeg er stolt av å være i slekt med disse folkene som ikke lot seg dirigere eller kue og som klarer det meste uten å klage. Det har vært skrevet lange beretninger om mindre dramatiske ting enn dette fra krigen, så jeg føler at denne historien har sin berettigelse. Bare så synd at ingen av de voksne som var med inne på fjellet har fortalt sin opplevelse av dette.